

הזמן של הקדם: ה"סוציאולוגיה" שלפני הסוציולוגיה בישראל

אורי רם חוזר אל המסה "הזמן של ה'פוסט': הערות על הסוציולוגיה
בישראל מאז שנות התשעים" (גיליון 26, 2005)

פרולוג: המסע לאחור

במסה "הזמן של ה'פוסט" התפלמסתי עם תגובת הנגד השמרנית שעוררה הסוציולוגיה הביקורתית שפרחה בשנות התשעים של המאה העשרים. בתגובה לטענה כי היה זה "עשור מבוזבז" בסוציולוגיה, גרסתי במסה כי העשור היה פורה במידה יוצאת מן הכלל, בין השאר בזכות פרסומים חדשים כגון כתבי העת תיאוריה וביקורת (שנוסד ב-1991) וסוציולוגיה ישראלית (שנוסד ב-1998) ועוד ספרים, מאמרים וחיבורים איך-ספור. "הבה נדבר גלויות", דרשתי אז כלהלן:

לא על פוריות מדובר כאן, לא על רלוונטיות ולא על איכות אקדמית. קצפם של מבקרי הביקורת יצא על שני עניינים אחרים לגמרי: בעשור האחרון השתחררה הסוציולוגיה יותר מאי פעם מלפיתת האידיאולוגיה הלאומית ומאחיזת האידיאולוגיה המדענית. במדעי החברה והרוח התגבשה בעשור האחרון מסה קריטית ואיכותית של חוקרים, שאינם בוחנים עוד את הנוף החברתי מתוך עגלת הלאום, אלא בוחנים את התוואי שבו נעה עגלת הלאום בנוף החברתי. זו כבר אינה סוציולוגיה לאומית, אלא סוציולוגיה של הלאומיות. לא סוציולוגיה של הקונסטרוקטיביזם הלאומי, אלא דה-קונסטרוקציה של ההבניה הלאומית; לא סוציולוגיה הגמונית, אלא סוציולוגיה של ההגמוניה. [...] בעבור [הסוציולוגים החדשים], קץ האוטופיות נוגע לא רק לתנועות אחרות ולמקומות רחוקים, אלא פירושו קץ החשיבה האוטופית כאן. וקיצה של החשיבה האוטופית מציין את תחילתה של החשיבה הסוציולוגית (רם 2005, 245).

במסגרת הדיון הזכרתי שלבים אחרים בהתפתחות הסוציולוגיה ובכללם "שלב ההיווצרות" שקדם ל"שלב ההתמסדות", ל"שלב הביקורת" ול"זמן של ה'פוסט", אך כתבתי גם ששלב ההיווצרות טרם נלמד דיו. את החסר בתמונה ההיא באה מסה זו להשלים, ולו במעט.

במבט לאחור נראה לי שטיעוניי לגבי שנות התשעים היו נכונים, אלא שלעניין אחד לא נתתי את הדעת באותו חיבור (ואף לא באחרים); ראוי להביאו לידי תיקון, והוא קשור לתיארוך של אותו "שלב היווצרות" ולאפיונו. מאפייניה הבסיסיים של הסוציולוגיה הממסדית הישראלית לא "נולדו מן הים" ב-1948, כאשר נוסדה המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, וגם לא הומצאו יש מאין על ידי ש"נ אייזנשטדט ב-1950, כשהתמנה לתפקיד ראש המחלקה. הם נוצרו והוטמעו עוד קודם לכן, יחד עם "בניית האומה", בתקופה שהחלה בראשית ההתיישבות הציונית בשלהי המאה התשע-עשרה, נמשכה בימי היישוב העברי במחצית הראשונה של המאה העשרים, ונמשכה עד 1948.

למרות השוני בתנאים ההיסטוריים וההבדלים בגישות, הדפוסים העקרוניים המטה-סוציולוגיים והפרדיגמטיים של הסוציולוגיה הממסדית הישראלית המוכרת לנו נוצרו ונטמעו כבר אז, בתקופה שקדמה למדינה ושקדמה לסוציולוגיה עצמה. המאפיינים העקרוניים הללו כוללים: מחויבות בסיסית נחרצת של הסוציולוגיה למיזם ההגירה-עלייה וההתנחלות-התיישבות (הקולוניאלי) הציוני; העדפה בסיסית, אם כי לא בלעדית, לגישה הציונית ה"מעשית" של תנועת העבודה; מנה גדושה של אירופוצנטריות ושל אוריינטליזם מהולים בגזענות, כאשר הסוציולוגיה עצמה מופיעה כשליחה של המערב הגואלת את המקום משיממונו ואת תושביו הערבים מניוונים; ומנה גדושה לא פחות של אנדרוצנטריות (גברתנות). כל אלה הונחו על אדנים הומניים ועל פי רוב אף סוציאליסטיים, שהתקיימו מתוך אמביוולנטיות עם שאר המאפיינים שלעיל. אפשר לומר בקצרה כי זו הייתה "סוציאולוגיה" (כפי שהמונח אית (אז) של התנועה הציונית ושלוחתה המתהווה בפלשתינה, מטעמה ואף למענה.

מסה זו עוסקת אפוא בהיווצרותה המוקדמת של "הסוציאולוגיה שלפני הסוציולוגיה" ובמאפייניה. כפי שנראה, מחקר קדם-סוציולוגי ובוודאי הגות חברתית, שעיסוקם בקהילה היהודית הנוצרת בארץ, החלו להתהוות כבר בשלהי המאה התשע-עשרה והמשיכו להתעצב בעשורים הבאים. ניתן להבחין בשלוש סוגות של פעילות מדעית (או כמו-מדעית) בתחום החברתי שנוצרו בשלוש זירות חופפות חלקית: הזירה האידיאולוגית הציונית; זירת הממשל הבריטית והציונית; והזירה האקדמית.

הסוגה הראשונה הייתה ניתוח חברתי שנעשה בידי אינטלקטואלים אורגניים (במונחו של גרמשי) או אידיאולוגים של התנועה הציונית, בייחוד מהאגף הסוציאליסטי שלה, אבל גם בידי אינטלקטואלים של "המחנה האזרחי", אינטלקטואלים מזרחים (או ספרדים, כפי שכוננו אז) וכן אינטלקטואליות פמיניסטיות. הסוגה השנייה הייתה מחקר שערכו מומחים להתיישבות (שנקראה אז קולוניזציה) מטעם ארגונים ציוניים כגון ההסתדרות הציונית העולמית או הסוכנות היהודית, ומ-1920 גם מטעם שלטונות המנדט הבריטי. חוקרים אלה עסקו בדרך כלל בתחומי הכלכלה והדמוגרפיה, אך מובן כי עבודתם השיקה לסוגיות סוציולוגיות. הסוגה השלישית של המחקר הקדם-סוציולוגי הייתה מחקר אקדמי, היסטורי ותיאורטי שערכו מלומדים יהודים, בדרך כלל מהגרים מגרמניה או מאזור התרבות הגרמנית, שהיו קשורים לאוניברסיטה העברית החל מייסודה ב-1925.

לטענתי, הרחקתה של "נקודת האפס" של הסוציולוגיה הישראלית מהנקודה ההיסטורית המקובלת, זו שמוקדה 1948 ואייזנשטדט, מאפשרת תפיסה עמוקה יותר ואף צלולה יותר של עוגניה האידיאולוגיים של סוציולוגיה זו. את "המסע לאחור" לשלב ההיווצרות התחלתי בעבודתי על מרטין בובר (רם 2015), ובה עיינתי בשורשים הגרמניים של הסוציולוגיה הישראלית בראשיתה. תובנה זו שפכה אור חדש גם על שלב ההתמסדות, ועתה ניתן להבינו לא כהתמקצעות גרידא אלא כתפנית פרדיגמטית כוללת מעולם ההשפעה הגרמני אל עולם ההשפעה האמריקני (Ram 2018, 29–44). את מקומו של אייזנשטדט כ"אבי הסוציולוגיה הישראלית" יש להבין אפוא על רקע דמותו של בובר כ"סבא של הסוציולוגיה הישראלית" ועל רקע דמויות קודמות נוספות הנדונות במסה זו; דימויי האב והסב הם משל אייזנשטדט עצמו (רבינוביץ ואייזנשטדט 2007, 526).

הזירה האידיאולוגית: אינטלקטואלים אורגניים

הסוציולוגיה כדיסציפלינה התאקלמה באקדמיה רק החל מן העשור הראשון של המאה העשרים (רם 2015, 109–156). אבל עוד קודם לכן, בשלבי ההיווצרות המוקדמים, הייתה הסוציולוגיה, כענף במדעי האדם, כרוכה בהתמודדות רעיונית, אידיאולוגית בחלקה, עם תהליכי השינוי שנקראו לימים בכינוי הכולל "מודרניזציה". כך היה בהקשר האירופי הכללי וכך היה אף במקרה היהודי (Mazlish 1989). האינטלקטואלים של התנועות הציוניות-סוציאליסטיות, שקמו ברוסיה ובפולין בשלהי המאה התשע-עשרה, היו הראשונים שניתחו את התמורות החברתיות שחלו בחיי היהודים בעת המודרנית, ובכך היו מבשריה של הסוציולוגיה העתידה לבוא כעבור עשרות שנים. המוקדמים שבהם לא היטיבו להכיר את הקהילה היהודית בארץ ישראל, שרק החלה להיווצר טיפין טיפין, והם עסקו למעשה בסוגיה של היווצרות הלאומיות היהודית החדשה במזרח אירופה בתקופה של תהפוכות חברתיות, של עוני ושל מצוקה, בעליית האנטישמיות ובתנועת ההגירה הגדולה מערבה. רק אינטלקטואלים מתקופת העלייה הראשונה (1881–1904), ובעיקר מתקופת העלייה השנייה (1904–1914) והשלישית (1919–1923), כבר יכלו להתבסס על מראה עיניים של התגבשות מציאות חברתית יהודית בארץ ישראל, התגבשות שהם עצמם היו בשור מבשרה לא רק כמשקיפים אלא כשותפים.

ראשון ה"מבשרים" הציונים שיצר קשר אינהרנטי בין התנועה הלאומית לבין המבנה החברתי-מעמדי היה משה הס (1812–1875), ואחד מממשיכי דרכו המובהקים היה נחמן סירקין (1868–1924). לימים העדיפה תנועת העבודה הציונית את הסוציאליזם הלאומי האידיאליסטי והוולונטריסטי שלהם על פני הגישה המטריאליסטית של ההוגה החשוב הראשון שלה, דב בר בורוכוב (1881–1917). הגות זו שייכת לשלב הקדם-סוציולוגי שבו אנו עוסקים.

בורוכוב סבר כי ה"פרודוקטיביזציה" של העם היהודי – כלומר, הפיכתו לעם שכלכלתו מבוססת על ייצור חקלאי ותעשייתי, בניגוד לדימוי של היהודי הגלותי כמי שעוסק ב"עסקי אוויר" – היא המפתח לפתרון צרותיו, וכי מהפך תעסוקתי כזה יכול להתחולל רק אם היהודים יתרכזו בפלשתינה (בורוכוב 1955 [1903]; 1955 [1906-1907]). הוא השלים את הדימוי האנכי של מבנה המעמדות באמצעות דימוי אופקי של "תנאי ייצור טריטוריאליים" (מונח שתורגם בעברית נושנה ויפה ל"כר ייצור"). תנאים אלה יוצרים רציפות חברתית היסטורית ומגבשים יחידות תרבות לאומיות, שמעמדות שונים שותפים להן. קבוצות אנשים חסרות בסיס טריטוריאלי, המשיך בורוכוב, נידונות לאי־פיתוח ולשוליות, ולכן בסדר הפיאודלי של ימי הביניים נדחקו היהודים לשולי הכלכלה האירופית. כך נוצרה אצלם "פירמידת תעסוקה הפוכה" – צרה בבסיס היצרני הראשוני ורחבה במשלחי היד השלישוניים (תיווך, בנקאות, מסחר וכדומה). בתקופה המודרנית, עם עליית הקפיטליזם, נכנסו גם לא יהודים לתחומים השלישוניים, ומעתה ואילך נחשבו היהודים למתחרים על משאבים. כאן זיהה בורוכוב את שורשיה של האנטישמיות המודרנית.

הלחץ הכלכלי והרדיפה מטעמים של השתייכות אתנית הניעו את תנועת ההגירה הגדולה של יהודי מזרח אירופה. טריטוריית היעד שבה יכלו היהודים למצוא את מקומם הייתה טריטוריה שטרם פותח בה משק קפיטליסטי; פלשתינה התאימה אפוא להגירת היהודים כמו כפפה ליד. היה חשוב לבורוכוב להפגין כי הפנייה לפלשתינה היא "סטיכית" בטבעה – היינו נובעת מן ההיגיון התהליכי עצמו ואין היא נזקקת לעידוד אידיאולוגי לאומי. זוהי ליבת "הציונות המטריאלית" של בורוכוב; בכך הוא מספק "בסיס" מרקסיסטי ל"מבנה העל" הציוני, ובשפתנו היום – מנסה ליצור הוויה לאומית ללא תודעה לאומנית. הנה סיבה טובה אחת מדוע נהיה בורוכוב ליקיר השמאל הציוני, שתמיד נקלע למצב מביך כשביקש לשלב מעשה קולוניאלי עם תודעה סוציאליסטית.

אשר להתפתחות החברה היהודית בפלשתינה, בורוכוב עיצב תורת שלבים. השלב הראשון הוא התפתחות חברה מעמדית "נורמלית", היינו קפיטליסטית, באמצעות משקיעים יהודים בורגנים; השלב השני, "נורמלי" גם כן, הוא התפתחות מאבק למען כינון סוציאליזם בהנהגת הפרולטריון (מעמד העובדים) היהודי, שיתפתח עד אז. הנה סיבה טובה נוספת להתקבלותו של בורוכוב בשמאל הציוני, שבדרך כלל מצא את עצמו שותף לבניית חברה קפיטליסטית למרות המחויבות הסימבולית לסוציאליזם. כך סופקה לו עילה רציונלית לדחות לעתיד את המאבק למען הסוציאליזם.

בשנת 1906 נוסד הענף הארץ־ישראלי של מפלגת פועלי ציון ברוח האידיאולוגיה של בורוכוב. אחד המייסדים היה דוד בן־גוריון (1886-1973), שהיה מוכר כבר אז כמנהיג פוליטי בעל יכולות אינטלקטואליות. בן־גוריון ושותפיו הפכו על ראשה את תורת השלבים: הם היטיבו להכיר את פלשתינה והבינו כי ארץ דלה ושוממה זו אינה יכולה לשמש יעד מושך להשקעות הון פרטי. מכך הם הסיקו כי אל לפועלים להמתין לשלב השני של המאבק, אלא עליהם לנקוט יוזמה גם בשלב הראשון, של הבנייה. לשם כך היה על הפועלים לגייס

תרומות מן העם היהודי בתפוצות, שיוענקו ממניעים לאומיים (ושלא למטרות רווח). כך נוצרה הנוסחה הייחודית של "קונסטרוקטיביזם סוציאליסטי" – מה שכונה לימים "אמצעים סוציאליסטיים לצרכים לאומיים", כלומר צירוף של הון ועבודה מטעמים לאומיים (שפירא 1996). בן-גוריון כינה את התפנית הזאת בכותרת "ממעמד לעם" (בן-גוריון 1955).¹ אינטלקטואל אורגני נוסף היה חיים ארלוזורוב (1889-1933), מן המפלגה המתחרה, הסוציאליסטית-לא-מרקסיסטית, היא הפועל הצעיר. ארלוזורוב היה סוציולוג בהשכלתו: הוא סיים לימודים לתואר שלישי באוניברסיטת ברלין בהנחייתו של הכלכלן והסוציולוג ורנר זומברט, והרוקטורט שחיבר מתח ביקורת על הגישה המרקסיסטית הרדוקציונית-כלכלית למושג מעמד. מנקודת ראות זו בחן ארלוזורוב את הייחודיות של המקרה העברי וטען כי הדגם של מרקס אינו ישים לגביו (ארלוזורוב 1934א; 1934ב): ראשית, התודעה של מעמד הפועלים דווקא קדמה להווייתם המעמדית. הם היו צעירים משכילים בני המעמד הבינוני, אשר בחרו בחיי עבודה מתוך ייעוד אידיאולוגי. שנית, הם לא השתייכו למעמד נשלט אלא דווקא למעמד שולט, בוודאי מבחינה תרבותית ופוליטית. שלישית, מעמד זה אינו שקוע באינטרס העצמי שלו אלא משמש חלוץ ומנהיג של מיזם התיישבות קולוניאלי יהודי בפלשתינה, כלומר הוא ממלא תפקיד לאומי כללי. ברוח "ממעמד לעם" של בן-גוריון דיבר ארלוזורוב על "סוציאליזם עממי" (Volkssozialismus), היינו סוציאליזם הכרוך באופן אורגני בחיים הלאומיים של העם, והגדיר את העם היהודי בכללו "אומה פרולטרית". ב-1920 הקימו מפלגות השמאל הציוני את המכשיר החברתי והכלכלי רב-העוצמה, הסתדרות העובדים העבריים בארץ ישראל, והידקו את הזיקה שבין סוציאליזם ולאומיות, ובה בעת השלימו את המעבר ממהפכנות לקונסטרוקטיביזם.² בעוד ההוגים הציונים-סוציאליסטים דנים ומבררים מהו השילוב המיטבי של מעמד ולאום, היו האינטלקטואלים האורגניים של הימין הציוני פטורים מלכטים כאלה. בעבורם היה מובן מאליהו שהלאום קודם למעמד ועליון לו. אפשר לומר שברבד עם דחיית המהפכה לעתיד אצל בורוכוב, דגלו גם הם במעין תורת שלבים, ולפיה קודם כול הלאום ואחר כך (אם בכלל) המעמד. ז'בוטינסקי (1880-1940), המנהיג של המחנה הימני-לאומי ואף הוא בעל יכולות אינטלקטואליות, כינה את הגישה הזאת מוניסטית או גישת "חד-נס", כלומר אנו מרימים דגל אחד – הדגל הלאומי. זה לא היה מדויק, שכן הוא הרים על נס גם את כלכלת השוק הקפיטליסטית. את ההסתדרות ראה כמוקד של שתלטנות ופלגנות לא פטריוטית ויצא בקריאה המפורסמת "כן, לשבור!" אותה (במקור ביידיש "יא, ברעכען!"); ז'בוטינסקי (1932).

1 לביקורת מאוחרת על המהלך הזה ראו שטרנהל 1995 וכן שפירא 1996.

2 ב-1919 התאחדו "פועלי ציון" (בן-גוריון) והפועלים הבלתי מפלגתיים (ברל כצנלסון) למפלגה אחת, "אחדות העבודה", וב-1930 הפכה המפלגה למפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל), המפלגה שהייתה עתידה להנהיג את היישוב ולאחר מכן את המדינה בגלגולים שונים (המערך, העבודה) עד המהפך של 1977.

בפולשתינה נתקלה ההנהגה האינטלקטואלית של התנועה הציונית בסוגיה שלא ידעה קודם לכן – נוכחותו של יישוב ערבי מושרש במקום. נדרש לה זמן מה להבין ש"השאלה הערבית" מציבה לפניו אתגר (גורני 1985). ושוב, בעבור הימין הציוני לא היה זה אתגר גדול, שכן בעיניו נתפסו היחסים הבינלאומיים מלכתחילה במונחים של קונפליקט כוחני ואפילו צבאי. ז'בוטינסקי ניסח בהקשר זה את העיקרון המרכזי של תנועתו בכותרת "קיר הברזל" (ז'בוטינסקי 1923). גישה זו היא למעשה נקודת המוצא של תורת הביטחון הישראלית כולה והמסד הרעיוני למה שסוציולוגים ביקורתיים מאוחרים ראו בו מיליטריזם ישראלי.

קשה יותר היה האתגר של שאלת הערבים בעבור האינטלקטואלים של השמאל הציוני ומנהיגיו. להם הייתה מחויבות, מוצהרת לפחות, לשני גורמים – למפעל ההתיישבות הלאומי הציוני מחד גיסא, ולסולידריות מעמדית ואנושית ("אחוות עמים") חוצת-גבולות ("אינטרנציונלית") מאידך גיסא. משום כך הם נאלצו לבצע לוליינות תיאורטית. בין השאר הם השתעשו ברעיון כי הערבים בפולשתינה הם צאצאים של העברים הקדמונים, ולפיכך צפויים בעתיד לחבור לאחיהם היהודים שזה מקרוב באו. על אחת כמה וכמה אמור היה הדבר לגבי מעמד הפועלים הערבי, האיכרים העניים (הפלחים), שאינטרס מעמדי משותף יביא לידי חברתם לאחיהם הפועלים היהודים, ויחד יתייצבו נגד המעמד המנצל של בעלי הקרקעות (האפנדים). בכל אחד מן התרחישים הללו לא נתפסו הערבים כבעלי תודעה לאומית ייחודית למקום ("וטאן" בערבית) אלא כשייכים לעם הערבי בכללו ("אומה" בערבית; ח'אלידי 2010). כמובן, לא התפתח דיאלוג אינטלקטואלי רציני בין ערבים ליהודים (למעט בקצות השמאל); נתק זה נמשך ושרר גם באקדמיה העברית עד תקופה מאוחרת ביותר.³

אף על פי כן, היו ביישוב היהודי גם אינטלקטואלים קדם-סוציולוגיים מזן אחר, אשר התייחסו באופן שונה לסוגיה הערבית. היו אלה אינטלקטואלים מזרחים (בלשון ימינו) או ספרדים (בלשון הזמן ההוא). הללו, בשר מבשרה של הסביבה הערבית ותרבותה, ביקשו לראות את ההתיישבות היהודית משתלבת כחלק אורגני מן המרחב, האוריינט, ולא כגוף חיצוני וזר (Behar and Ben-Dor Benite 2013). מעורבותם בציונות נבדלה אפוא מזו של עמיתיהם האינטלקטואלים היהודים יוצאי אירופה. זווית הראייה שלהם לא נקלטה ולא נודע לה המשך בתרבות העברית הדומיננטית בכלל ובתרבות האקדמית בפרט בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה. היא שבה והתגלתה בשנות התשעים של המאה העשרים, רק כאשר עלה דור של אינטלקטואלים "מזרחים חדשים". גורל דומה נודע גם למחשבה הפמיניסטית הרדיקלית של תקופת היישוב, בין סוציאליסטית ובין ליברלית, שנשמעה בתוך סדר העדיפויות הלאומי ושבה והתחדשה רק בשלהי שנות השבעים למאה העשרים, עם "הגל השני" של הפמיניזם.

3 על היוצא מן הכלל ראו למשל אוסקי-לזר וכבהא 2008; ג'מאל ולביא 2015. על אינטלקטואלים פלסטיניים ראו גאנם 2009; Zureik 2016, 9–48.

זירת הממשל: מומחים להתיישבות

אפיק נוסף שבו התפתחו מדעי החברה המוקדמים הוא האפיק היישומי ובו פעלו מומחים להתיישבות שגויסו למחקר בידי מוסדות הממשל, כמו המחלקות לסטטיסטיקה של ממשלת המנדט ושל הסוכנות היהודית. המחקר הזה עסק ברובו בתחומי הדמוגרפיה, הכלכלה או הגיאוגרפיה ולא בתחום הסוציולוגיה, אך החוקרים נגעו כמובן בדרך כזו או אחרת גם בסוגיות סוציולוגיות.

סוגיה חשובה שהניעה חלק ניכר מן המחקר מסוגה זו הייתה "כושר הקליטה הכלכלי" של הארץ, סוגיה שבה נחלקו הקהילה היהודית, הקהילה הפלסטינית והממשל הבריטי (Troen 2003, 163–184). המוסדות הציוניים ביקשו, כמובן, להציג הוכחות מדעיות ליכולת קליטה מרבית; הערבים החזיקו בעמדה הפוכה, כמובן, והביעו התנגדות גורפת להמשך הגירתם של היהודים לארץ הענייה. המענה הציוני היה כי הגורם לעונייה של הארץ הוא הזנחה ארוכת ימים מצד תושביה הערבים ומצד שליטיה העות'מאנים. באמצעות השקעה ראויה במומחיות ובטכנולוגיה מודרנית – שתביא עימה העלייה היהודית – תוכל הארץ לכלכל עוד מיליוני מתיישבים. הפדרציה הציונית וועד הציונים האמריקנים זימנו ועדת מומחים והיא הגישה המלצות ברוח זו. ב-1935 הקימה הסוכנות היהודית מחלקה למחקר כלכלי ובראשה הועמד ד"ר ארתור רופין (את פועלו אסקור בסעיף הבא). לאחר מותו מונה למשרה ד"ר אלפרד בונה, לימים הדיקן הראשון של הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה העברית – עדות ברורה לזיקה בין הפעילות בזירת הממשל לבין ההתפתחות העתידית באקדמיה.

לאורך כל התקופה, מראשית המאה העשרים ועד שלהי שנות הארבעים, השתתפו מומחים ומתכננים בדיון פנים-יהודי שעסק בשאלת מודל ההתיישבות המתאים לצורכי ההתפתחות של הקהילה היהודית (פנסלר 2001; קרמפף 2015). המודל של יחידות חקלאיות פרטיות שנוסה במושבות הראשונות לא הצליח לספק את התעסוקה שלה נזקקו העולים הרבים (שפיר 1993). בשלהי העשור הראשון למאה העשרים החלו הפועלים היהודים לנסות דגם התיישבות מסוג שונה, מבוסס על קהילות שיתופיות – הקיבוצים. בין שנות העשרים לשנות הארבעים נעשו הקיבוצים לחוד החנית לבניית החברה הציונית-סוציאליסטית. למרות משקלם הקטן יחסית באוכלוסייה, הם מילאו תפקיד מפתח בסימון גבולות ההתיישבות היהודית ובהגנה עליהם, ובה בעת גם מילאו תפקיד סימבולי של האידיאל השיתופי. ביצירת דגם ההתיישבות הקיבוצי הסתייעו התנועה הציונית ותנועת העבודה במומחים יהודים גרמנים להתיישבות, אשר הביאו לארץ את דגם הקולוניזציה השיתופית של קרקע לאומית (Troen 2003, 3–84). אחד המומחים לקולוניזציה שתתם לפיתוח ההתיישבות העברית היה הסוציולוג פרנץ אופנהיימר (1864–1943), שהיה בעל המינוי הרשמי הראשון כסוציולוג באקדמיה הגרמנית. אופנהיימר נמנה עם הזרם האגררי-רומנטי במחשבה הגרמנית ודגל ב"סוציאליזם ליברלי", המתבטא בהתאגדות של איכרים

עצמאיים. ב־1911 הקים יחד עם רופין חוות הכשרה חקלאית בגליל, וממנה התפתח דגם ההתיישבות הקיבוצי.

לנוכח האתגרים של ההתיישבות יצרו הארגונים הציוניים תשתית למחקר סטטיסטי.⁴ נוסף על רופין היה רוברטו באקי (1909–1995) דמות מרכזית בתחום זה. באקי, יליד איטליה, היגר לפלשתינה ב־1938. ב־1947 מונה לפרופסור באוניברסיטה העברית, ובה ייסד את המחלקה לסטטיסטיקה. עם קום המדינה הוא ייסד את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועמד בראשה עד 1971 (לייבלר 2010).

הזירה האקדמית: האוניברסיטה העברית

הסוגה השלישית של מדעי החברה המוקדמים בכלל ושל הסוציולוגיה בפרט הייתה פרקטיקה אקדמית של הוראה, מחקר ופרסום, שהייתה קשורה לאוניברסיטה העברית. הדמויות המרכזיות לענייננו בזירה זו היו ארתור רופין ומרטין בובר.

ארתור רופין (1876–1943), סטטיסטיקאי ודמוגרף של היהודים, היה אמון על "דרוויניזם סוציאלי", מעין גזענות מדעית (או מדענות גזענית) שהזינה את האידיאולוגיה הלאומנית הגרמנית בת זמנו. בין מקורות ההשראה שלו היה חוקר הטבע והפילוסוף ארנסט הקל (1834–1919), אשר נחשב לאחד ממותו לאחד ממעצבי תורת הגזע הנאצית. רופין לא היה חריג בטעמיו אלה, לא בין בני דורו בכלל באירופה, בארצות הברית וברוסיה הסובייטית, וגם לא בין עמיתיו היהודים והציונים.⁵ יהיה זה אנכרוניסטי להטיל עליו את הרגישות המקובלת לגזענות (כמס שפתיים לפחות) מאז מלחמת העולם השנייה; עם זאת, לא ניתן להתעלם מההיבט הגזעני של הסוציולוגיה שלו.⁶

חיבורו הסוציאולוגיה של היהודים (רופין 1930) מציג ניתוח מקיף של החברה היהודית לדורותיה, כלכלתה, הפוליטיקה שלה ותרבותה. לשיטתו של רופין, העם היהודי הוא "גזע" שנוצר במהלך השנים 1000–1500 לפנה"ס כתערובת שמקורה בעמים שונים מאזור המזרח התיכון. כאשר פוזרו היהודים מחוץ לארץ ישראל, הם המשיכו והתערבו עם גזעים שונים, אבל הצליחו לשמר זהות נבדלת באמצעות הסתגרות ונישואים בתוך הקבוצה (אנדוגמיה). ככלל, ההיסטוריה של העם או הגזע היהודי, כמו ההיסטוריה של עמים אחרים, מתאפיינת במחזוריות הנעה בין תקופות של עירוב עם עמים או גזעים אחרים לבין תקופות של היבדלות ושמירה על טוהר הגזע.

4 על המקורות היהודיים-גרמניים של הסטטיסטיקה הציונית ראו Bloom 2007; Efron 2007; Hardt 2000. 2011.

5 ראו הערה 4 לעיל וכן פלק 2006; הירש 2015.

6 לביקורת נוקבת על הגזענות של רופין ראו בלום 2007; Bloom 2011. להגנה עליו ראו Morris-Reich 2006.

הדיון של רופין בהיסטוריה זו של הגזע נשען על מאפיינים פיזיולוגיים המגדירים, לשיטתו, את קבוצות המוצא השונות ביהדות (כגון תווי הפנים או צורת הגולגולת). אפשר לומר שהגזענות שלו הייתה "מתונה" במובן זה שהוא לא האמין – לא במישור העובדתי ולא במישור הנורמטיבי – במצבים של טוהר גזע מוחלט או בעליונות של גזעים מסוימים לעומת נחיתות של אחרים (אם כי הוא אכן ביטא העדפה לפיזיולוגיה של הצפון-אירופים, המדומה כגבוהה, בריאה וחסונה, ולפיזיולוגיה המדומה של יהודי אשכנז לעומת זו של האחרים). רופין הבין שגזעים אינם יחידות קבועות ואחידות אלא הם משתנים לאורך ההיסטוריה על פי נסיבות הסביבה. בחירתו בציונות נבעה מהחשש כי המודרניזציה עלולה להביא לירי היעלמותם של היהודים כחטיבה מובחנת (רופין 1930, כרך ג, 85). פנייתו לציונות נבעה אפוא מחששו מן האנטישמיות העולה (במזרח אירופה) מהצד האחד, ומן ההיטמעות הצפויה של יהודים בחברה הכללית (באירופה המערבית ובארצות הברית) מהצד השני.

רופין ביקר בפלשתינה לראשונה ב-1907, עם משלחת החקר הציונית, וחזר אליה כעבור שנה כראש המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית. ב-1926 הוא מונה ל"סוציולוג של העם היהודי" באוניברסיטה העברית. בהנהגתו נעשה המשרד למטה המרכזי של פעילות ההתיישבות הציונית. וכך, במשך שלושה עשורים קריטיים בקירוב, היה הסוציולוג הראשון באוניברסיטה לאדריכל הראשי של התכנון והלוגיסטיקה של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.⁷ בתוקף כך פעל רופין רבות להפנות את התנועה הציונית מפעילותה הדיפלומטית נוסח הרצל לפעילות התיישבותית נוסח בן-גוריון, בלא לחכות להבשלת התנאים המדיניים. בהנהגה הציונית בלט רופין בפרגמטיות שלו, כאשר תמך הן בהתפתחות ליברלית של ערים והן בהתפתחותה של ההתיישבות החקלאית הסוציאליסטית. כאמור, הוא היה ממקימי חוות ההכשרה הניסויית אשר ממנה התפתח דגם היישוב הקיבוצי. בפעילות ההתיישבותית נקטו רופין ועמיתיו אסטרטגיות שלמדו ממהלך הקולוניזציה הגרמנית של שטחים בפולין בהנהגת ביסמרק (פנסלר 2001; חנין-רבינוביץ 2006).

רופין ביקש להאמין כי ההגירה וההתיישבות של היהודים בארץ ישראל לא יבואו על חשבון תושביה הערבים של הארץ. ב-1925 הוא נמנה עם חבורת האינטלקטואלים היהודים שהקימו את ארגון "ברית שלום", שדגל ביחסי הבנה והשלמה בין יהודים לערבים ואף התווה חזון של מדינה דו-לאומית (עם ערובות לזכויות המיעוט היהודי בתוכה). לאחר המאורעות ב-1929 נואש רופין מדרך זו וסבר כי על הקהילה היהודית להתמקד בגידול מניין תושביה ובהעצמתה העצמית (גורדון 2008). הדיסציפלינה של הסוציולוגיה לא אימצה את המורשת הסוציולוגית של רופין שהתמקדה בדמוגרפיה של היישוב היהודי; אימץ אותה המכון ליהדות זמננו שהוקם באוניברסיטה העברית ב-1959.

7 כאשר נפטר רופין ב-1943, ירש פרופסור אריה טרטקובר (1897-1982) את מינויו האוניברסיטאי (טרטקובר 1950; מנור 1962).

כאמור, דמות רבת-חשיבות בסוציולוגיה הישראלית המוקדמת הייתה מרדכי מרטין בובר (1878-1965).⁸ בצעירותו היה לבורר חלק בהיווצרותה של הסוציולוגיה בגרמניה.⁹ בשנת 1938, כאשר היגר מגרמניה לארץ ישראל והתיישב בירושלים, הוא כבר היה בן 60 ושמו הלך לפניו כמנהיג רוחני וכפילוסוף קיומי. חיבורו "אני ואתה" (Ich und Du) מוסיף להיות רב-השפעה מאז פורסם לראשונה ב-1923 ועד עצם היום הזה (בובר 1959 [1923]). בובר מתווה פילוסופיה אנתרופולוגית הומניסטית, המבוססת על ההבחנה בין שני סוגי התייחסות בין בני אדם: אני-לז (אני-זה; Ich-Es) לעומת אני-אתה (Ich-Du). אני-לז הוא יחס תכליתי-אינסטרומנטלי של הכרה (קוגניציה) ולכן הוא מושתת על הבדלה ועל ריחוק, היינו על כינון אובייקט. לעומת זאת, היחס אני-אתה הוא יחס ייחודי בין שתי תודעות, המושתת על איחוד לכבות בין סובייקטים. הבחנה זו דומה להבחנה של פרדיננד טוניס, מי שנחשב לאבי הסוציולוגיה הגרמנית (1855-1936), בין שני טיפוסים חברות: קהילה (בגרמנית: גמיינשאפט, Gemeinschaft) וחברה (בגרמנית: גזלשאפט, Gesellschaft) (Tonnie 2001 [1887]). בובר שלל את המודרניות המאופיינת ביחסי אני-לז וקרא להמירה בדפוס חברתי קהילתני המבוסס על יחסי אני-אתה.

בניגוד לזיהוי הפשטני המקובל שלו כאיש השמאל הקיצוני, היה בובר בן לתרבות הגרמנית השמרנית ואף הריאקציונית והאנטי-ליברלית שהייתה כר גידול, ובייחוד ניתן להכיר בו את חותם קרבתו לשיח של חוג אנשי הרוח הגרמנים שכוננו ה"מנדרינים" (Ringer 1990). הללו ראו את עצמם כשומרי החומות של התרבות הגרמנית, הקולטור (Kulture), שאותה הבדילו מן התרבות הצרפתית והבריטית (ולאחר מכן האמריקנית) וכינו אותן – לצורך סימון ההבדל – ציוויליזציה. הקולטור הגרמני נחשב אותנטי ומעמיק (כיאה לקהילת גמיינשאפט), ולעומתו הציוויליזציות האחרות נחשבו מלאכותיות ושטחיות (כיאה לחברת גזלשאפט). כמו המנדרינים בכללם, גם בובר היה חשדן ועוין כלפי הגזלשאפט המודרני, והוא נכסף אל הדגם הקהילתני, הגמיינשאפט. כיסופיו אלה בוטאו היטב בחיבורו המפורסם **נתיבות באוטופיה** (בובר 1983 [1945]).

לפיכך לא ראה בובר את הציונות כתנועה לאומית מודרנית אלא כהתחדשות של ברית עתיקה ומקודשת בין העם, אלוהיו והארץ המובטחת. מטרת הציונות, על פי הגדרתו, לא הייתה הצלת יהודים אלא תחייה של היהדות. כמובן, יעד זה אינו יכול להתממש בחברת גזלשאפט מודרנית (מלאכותית ושטחית, כזכור) אלא רק בקהילה מסורתית מתחדשת, הדומה לקהילה החסידית מכאן או לקהילה הקיבוצית מכאן (בובר 1984 [1944]). הגותו של בובר מפגינה דואליות בין ימין לשמאל: מהצד האחד הוא היה לאומי ומשיחי, האמין בהמשכיות מסורתית של "קהילת הדם" היהודית מן העת העתיקה עד

8 למקומו של בובר בשיח הסוציולוגי הקדשתי ספר, ראו רם 2015.

9 רם 2015; מאור 2016; Mendes-Flohr 1989.

לזמנים המודרניים ובקרושתה של ההבטחה האלוהית של ארץ ישראל לעם ישראל. אלה הם הלבנים שמהן בנוי הבניין האידיאולוגי של האגף הלאומני-דתי בפוליטיקה הישראלית (מ"גוש אמונים" ועד "הבית היהודי"). מהצד השני הוא היה מאנשי הארגונים "ברית שלום" ו"איחוד", שדגלו באחוזה יהודית-ערבית והיו מוכנים אפילו לוותר על חלום המדינה היהודית למען חזון דו-לאומי, ובלבד שהקהילה תהיה מוסרית (שם). עם הקמת המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית ב-1948 מונה בובר לעמוד בראשה והוא הביא אליה את רוח הרומנטיקה הגרמנית סובבת הגמיינשאפט.¹⁰ ראש המחלקה שמונה למחליפו ב-1950, שמואל נח אייזנשטדט, קטה את חרטום הספינה לעבר הגולשפוט האמריקני, ואז החל "הזמן של הממסד" בסוציולוגיה (רם 2015, 157-194; Ram 2018, 29-44).

ב-1954 פורסם כרך עב-כרס המייצג את "הסוציאולוגיה שלפני הסוציולוגיה" – ואף חותם את תקופתה. כותרתו הייתה כלל ישראל: פרקים בסוציולוגיה של העם היהודי (דינור ואחרים 1954). כרך זה, המשלב מחקר היסטורי וסוציולוגי, נערך בידי בן-ציון דינור, אריה טרטקובר ויעקב לישיצ'נסקי, ועם הכותבים בו נמנים אישים שנדונו במסה זו ואחרים, כולל אחד העם, דב בר בורוכוב, דוד בן-גוריון, מרטין בובר, שמעון דובנוב, ברל כצנלסון וארתור רופין. ניתן לומר כי כרך זה חותם את הסוציולוגיה המוקדמת של החברה הישראלית או של הקהילה היהודית בארץ ישראל, שכן "החברה הישראלית" – ולכן אף "הסוציולוגיה הישראלית" – הן מציאויות ומושגים הקיימים רק מאז ייסוד המדינה ב-1948. עם זאת, כפי שניסיתי להראות בסקירה קצרה זו, לא ניתן להבין את המציאויות ואת המושגים הללו בלא לבחון את מקורותיהם באותו זמן של ה"קדם" – כלומר, בשלב ההיווצרות.

אפילוג: בחזרה ל"פוסט"

לסיכום נשוב אל "הזמן של ה'פוסט'". בסיכום המסה ההיא הצבעתי על חולשתו של המחקר הסוציולוגי – גם הביקורתי – בישראל:

יש להעיר הערה ביקורתית על סדר היום הסוציולוגי העכשווי. שתי התפתחויות מרכזיות המתחוללות בחברה הישראלית לא זכו עדיין למלוא תשומת הלב הראויה להן [...]. הראשונה היא התפתחותו של משטר חברתי-כלכלי ניאו-ליברלי, כלומר משטר ייצור חדש ומשטר מעמדי חדש [...]. חקר המבנה המעמדי בישראל נמצא עדיין בשולי סדר היום הסוציולוגי. השנייה היא התפתחותו של משטר פוליטי-תרבותי של ניאו-קולוניאליזם או אפרטהייד, הבא לידי ביטוי בדפוסי הכיבוש, הנישול והדיכוי של הפלסטינים, ובאפליה המבנית המתמשכת של הפלסטינים אזרחי ישראל, של מהגרי עבודה, של נשים ועוד. גם תחום זה [...] נמצא עדיין בשולי סדר

¹⁰ סוציולוג גרמני-יהודי נוסף שהיה פעיל ביישוב העברי בארץ ישראל לפני קום המדינה היה זיגפריד לנדסהוט (Landshut, 1897-1968). את הכשרתו בסוציולוגיה רכש לנדסהוט באוניברסיטאות פרייבורג ופרנקפורט. בין מוריו היו אדמונד הוסרל, מקס שלר, אלפרד ובר, קרל יספרס ופרנץ אופנהיימר (לנדסהוט 2000 [1944]; הורוביץ 1997).

היום הסוציולוגי. על הסוציולוגיה בזמן הפוסט לעסוק ביתר שאת בסוציולוגיה של המעמדות בישראל (הקפיטליזם) ובסוציולוגיה של הכיבוש בישראל (הקולוניאליזם). החברה הישראלית החדשה, הקפיטליסטית והקולוניאליסטית, חברת המקורלד והג'יהאד, על ניגודיה ומתחיה, צריכה לעמוד במוקד העניין של הסוציולוגיה בזמן של הפוסט (רם 2005, 252).

הערות אלה מ־2005 נותרו בתוקף גם היום, ב־2018.

ביבליוגרפיה

- אוסצקי-לזר, שרה, ומוסטפא כבהא (עורכים), 2008. **בין חזון למציאות: מסמכי החזון לערבים בישראל 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזורית.
- ארלוזורוב, חיים, 1934א. "מלחמת המעמדות במציאות הארץ-ישראלית", **ארלוזורוב: כתבים ב־4 כרכים** (כרך 3), תל אביב: שטיבל.
- , 1934ב. "הסוציאליזם העממי של היהודים", **ארלוזורוב: כתבים ב־4 כרכים** (כרך 3), תל אביב: שטיבל.
- בובר, מרדכי מרטין, 1959 [1923]. "אני ואתה", בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה, בתרגום צבי וויסלבסקי, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 5-106.
- , 1983 [1945]. **נתיבות באוטופיה**, תל אביב: עם עובד.
- , 1984 [1944]. **בין עם לארצו: עיקרי תולדותיו של רעיון**, ירושלים: שוקן.
- בורוכוב, דב בר, 1955 [1903]. "השאלה הלאומית והמאבק המעמדי", **כתבים א**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, עמ' 154-180.
- , 1955 [1906-1907]. "הפלטפורמה שלנו", **כתבים א**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, עמ' 193-301.
- בלום, איתן, 2007. "למקורותיה הגרמניים של התרבות העברית, על הדחקת תפקידו של ארתור רופין – אבי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל", **מטעם 11**, עמ' 71-93.
- בן-גוריון, דוד, 1955. **ממעמד לעם: פרקים לבירור דרכה וייעודה של תנועת הפועלים**, תל אביב: עיינות.
- גאנס, הוניידה, 2009. **לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל**, ירושלים: מאגנס.
- גורדון, עדי, 2008. **ברית שלום והציונות הדו־לאומית: השאלה הערבית כשאלה יהודית**, ירושלים: מאגנס.
- גורני, יוסף, 1985. **השאלה הערבית והבעיה היהודית**, תל אביב: עם עובד.
- ג'מאל, אמל, ואפרים לביא (עורכים), 2015. **הנכבה בזיכרון הלאומי של ישראל**, תל אביב: מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.
- דינור, בן-ציון, אריה טרטקובר ויעקב לישצ'נסקי (עורכים), 1954. **כלל ישראל: פרקים בסוציולוגיה של העם היהודי**, ירושלים: מוסד ביאליק.

הורוביץ, אבנר, 1997. "זיפריד לנדסהוט וחסרונו של מדעי חברה קנוניים ביישוב", שמואל כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים: מאגנס, עמ' 660-671. הירש, דפנה, 2015. 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת היגינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. ז'בוטינסקי, זאב, 1923. "על קיר הברזל", אתר מכון ז'בוטינסקי בישראל, ארכיון. —, 1932. "כן, לשבור!", אתר מכון ז'בוטינסקי בישראל, ארכיון. ח'אלידי, רשיד, 2010. כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה, בתרגום איה ברויאר, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חנין-רבינוביץ, רות, 2006. מושבת גנים וחוות לימוד חקלאיות: מודלים לבינוי בהתיישבות הציונית השיתופית, חיפה: פרדס.

טרטקובר, אריה, 1950. סוציולוגיה של עם ישראל, ירושלים: חמו"ל.

לייבלר, ענת, 2010. "על פירוקו של הלויתן הסטטיסטי: דמוגרפיה פוליטית בימי ראשית המדינה", יוחאי חקק, לאה קסן ומיכל קרומר-נבו (עורכים), הכל מדיד? מבטים ביקורתיים על דירוג וכימות, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 1-46.

לנדסהוט, זיגפריד, 2000 [1944]. הקבוצה, רמת אפעל: יד טבנקין. מאור, זוהר, 2016. מרטין בובר, ירושלים: מרכז זלמן שזר.

מנור, אלכסנדר, 1962. אריה טרטקובר: הסוציולוג היהודי, תל אביב: י"ל פרץ.

פלך, רפאל, 2006. ציונות והביולוגיה של היהודים, תל אביב: רסלינג.

פנסלר, דרק יונתן, 2001. תכנון האוטופיה הישראלית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1870-1918, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קרמפף, אריה, 2015. המקורות הלאומיים של כלכלת השוק, ירושלים: מאגנס.

רבינוביץ, דני, ושמואל נח אייזנשטרט, 2007. "על לימודי ישראל, לימודי יהדות, מודרניזציה וגלובליזציה", חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 481-529.

רופין, ארתור, 1930. הסוציאולוגיה של היהודים, א-ג, תל אביב: שטיבל.

רם, אורי, 2005. "הזמן של ה'פוסט': הערות על הסוציולוגיה בישראל מאז שנות התשעים", תיאוריה וביקורת 26 (אביב), עמ' 241-254.

—, 2015. שובו של מרטין בובר: המחשבה הלאומית והחברתית ישראל מבוכר עד הבובריאנים החדשים, תל אביב: רסלינג.

שטרנהל, זאב, 1995. בנין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית 1904-1940, תל אביב: עם עובד.

שפיר, גרשון, 1993. "קרקע, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים", אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות, עמ' 104-119.

שפירא, אניטה, 1996. "קובלנתו של שטרנהל", עיונים בתקומת ישראל 6, עמ' 553-567.

- Behar, Moshe, and Zvi Ben-Dor Benite (eds.), 2013. *Modern Middle Eastern Jewish Thought: Identity, Politics and Culture 1893–1958*, Waltham, MA: Brandeis University Press.
- Bloom, Eitan, 2011. *Arthur Ruppin and the Production of Pre-Israeli Culture*, Leiden: Brill.
- Efron, Noah J., 2007. *Judaism and Science: A Historical Introduction*, Westport, CT: Greenwood Press.
- Hardt, Mitchell, 2000. *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mazlish, Bruce, 1989. *A New Science: The Breakdown of Connections and the Birth of Sociology*, New York: Oxford University Press.
- Mendes-Flohr, Paul, 1989. *From Mysticism to Dialogue: Martin Buber's Transformation of German Social Thought*, Detroit: Wayne State University Press.
- Morris-Reich, Amos, 2006. "Arthur Ruppin's Concept of Race," *Israel Studies* 11(3), pp. 1–30.
- Ram, Uri, 2018. *Israeli Sociology: Text in Context*, London: Palgrave Macmillan.
- Ringer, Fritz, 1990. *The Decline of German Mandarins: The German Academic Community 1890–1933*, Middletown, CT: Wesleyan University Press.
- Tonnies, Ferdinand, 2001 [1887]. *Gemeinschaft und Gesellschaft (Community and Society)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Troen, Selwyn K., 2003. *Imagining Zion: Dreams, Designs, and Realities in a Century of Jewish Settlement*, New Haven: Yale University Press.
- Zureik, Elia, 2016. *Israel's Colonial Project in Palestine: Brutal Pursuit*, New York: Routledge.